

A TERMINOLÓGIA SZÓFÖLDRAJZI ÉS JELÖLÉSTANI ELEMZÉSE

Mielőtt magára az elemzésre térnénk, meg kell röviden indokolnunk, miért kapcsoltuk össze ezt a két elemzési szempontot, illetőleg azt, hogy miért tartottuk szükségesnek a jelöléstani és jelentéstani vizsgálat elkülönítését. Ez utóbbival kapcsolatban a bevezető részben kifejtettük, hogy minden olyan elemzésnek, amely a szóra, a szókincese egy részére irányul, a nyelvi jel kettősségét figyelembe véve meg kell tennie az utat mindkét irányban: a jelölttől a jelölő felé és fordítva. A jelöltből kiinduló és a jelölő felé haladó, arra irányuló vizsgálat a jelöléstani (onomaszilológia) területe, a fordított irányú a szójelentéstanié.²² A nyelv elsődleges kommunikációs szerepét is tekintetbe véve elfogadhatjuk H. Schuchardtnak még a század elején megfogalmazott érvelését azzal kapcsolatban, hogy a jelöléstani szempontnak (amely voltaképpen a beszélő szempontjának felel meg) meg kell előznie — nem fontosságában, hanem tárgyalási rendjében — a jelentéstani (amely a címzett, a hallgató nézőpontját érvényesíti) (vö. Schuchardt 1928).

A szóföldrajzi és a jelöléstani elemzés összekapcsolása sem önkényes, hiszen — amint ezt a szóföldrajz legkiválóbb művelői és főként maguk a nyelvatlászok igazolták — a szóföldrajz alapvetően jelöléstani szempontú: a szótérképek rendszerint egy fogalom (vagy fogalomkör) nyelvi kifejezéseit tartalmazzák. A kettő annyira összefügg, hogy szinte elválaszthatatlan egymástól. Ezt többek között az is igazolja, hogy ahol a nyelvföldrajznak nincsenek számottevő eredményei, vagy ezek az eredmények csak megkésve jelentkezhetnek, ott a jelöléstani az utóbbi évtizedekig jóformán ismeretlen volt, vagy csak a történeti anyag vizsgálatára szorítkozott (így a magyarban is; vö. Péntek 1970. 76). A romanisztikában (kisebb mértékben a germanisztikában) azonban már a század elejétől az egyik legeredményesebben művelt kutatási terület.²³

Az újabb nyelvelméleti megállapítások fényében még inkább hangsúlyoznunk kell a két szempont szintézisének szükségességét. Ez ugyanis — mint U. Weinreich meggyőző példákkal igazolja (Weinreich 1954) — a „külső“ és a „belső“ nyelvészet összekapcsolását jelenti a dialektológiában. A szóföldrajzi térképeken megvonható izoglosszák helyével kapcsolatos kérdések mellől a szókincese rendszerére vonatkozó jelöléstani kérdések sem maradhatnak el, amelyek — Weinreich megfogalmazásával — a régebbi, hagyományos szemlélet strukturális korrekciójának tekinthetők. Jan Goosens a nyelvföldrajz módszertanában beállott változást vizsgálva megállapítja, hogy az ötvenes évekig főleg nyelven kívüli, az ötvenes évektől kezdődően pedig egyre inkább nyelven belüli tényezőkkel magyarázzák a térképlapok nyelvi anyagát. Az előbbi módszer legjobb összefoglalása Bach *Deutsche Mundartforschung*-ja. Ennek bírálatáért Goosens azt emeli ki, hogy a korábbi módszer atomisztikus

²² L. a 16. sz. jegyzetet.

²³ Vö. J. Gillieron et J. Mongin, *Étude de géographie linguistique*. Paris, 1905; K. Jaberg, *Sach- und Bezeichnungsgeschichte der Beinbekleidung in der Zentral-Romania*. Wörter und Sachen IX. 137—72. Gazdag szakirodalmi összefoglalást és értékelést adnak a következő munkák: Jordan 1962. 162 kk.; Ivič 1965. 79.

szemléletű, nem lehet csupán a nyelven kívüli tényezőket számba venni, nemcsak a nyelvjárási elemek elterjedését, hanem a keletkezését is magyarázni kell (Goosens 1969. 17).

Összegezve ennek az elemzésnek a szempontjait, azt kell minden esetben megállapítanunk, hogy melyek azok a lexémák, amelyek az illető fogalom vagy fogalomkör kifejezésére szolgálnak, területileg hol van közöttük a határ, milyen külső ok magyarázza az izoglossza helyét, és milyen viszonyban vannak az egyes lexémák egymással, illetőleg a szókinces többi részével. Bizonyos esetekben pedig a nyelvöldrajzi jelenségek okát is föl kell tárni. Felfogásunk szerint tehát lehetőleg az U. Weinreich tanulmányának megjelenése előtti hagyományos nyelvöldrajzi módszer egyoldalúságát és a kellően még ki nem kristályosított strukturalista módszerek túlzásait egyaránt kerülni kell. A magyarázó okok között a nyelven kívüli és a nyelven belüli tényezőket egyaránt számba kell venni, a nyelvi valóságnak megfelelően.

Elemzésünket elsősorban arra a 44 térképlapra alapozzuk, amely az 58 legfontosabb fogalom megnevezéseinek elterjedését ábrázolja. Kiválasztásuk szempontja éppen az volt, hogy a vizsgált fogalomkör alapvető fogalmai legyenek, amelyek lehetőleg szóföldrajzilag is többé-kevésbé relevánsak. Csoportosításuk az előző fejezetben már körvonalazott nagyobb fogalmi csoportoknak felel meg.

I. Az alapműveletek, alapanyagok fogalmi csoportjából kilenc alapfogalom nyelvi kifejezését elemezzük a 2—10. térképlap alapján.

1. A *hímzés* fogalmát (2. térkép), amelyet elsőként elemzünk, varrással készült díszként, kézimunkaként értelmezzük, azaz nem a varrás műveleteként, hanem a művelet eredményeként (vö. ÉKsz). Leggyakoribb kifejezői ennek a fogalomnak a *varrás* alakváltozatai. Ennek a szónak a köznyelvben is ismert ez a jelentése (ÉKsz). Elterjedtségüket tekintve nem sok különbséget mutatnak az öt ponton felbukkanó *varró* és a négy pontról jelzett *varrottas* alakváltozatai. Az előbbit *táj* megjelöléssel, az utóbbit „erdélyi“ szóként tartja számon az ÉKsz. mint a népi hímzésre vonatkozó sajátos lexémát. Végül egyetlen olyan pont van, ahol a *kézimunka* szó az általános (Mb), másik két ponton pedig a *varrás* rokon értelmű párjaként használatos. Ennek, a köznyelvben általánosabb funkciójú szónak a népi hímzés szaknyelvében tehát szűkült a jelentése.

Szóföldrajzilag nem élesek az egyes lexémák izoglosszái. Legátfogóbb, az egész területre kiterjedő a *varrás* (a *vörös* alakváltozat mind egyik alegységben előfordul, a *vörös* gyakoribb a Nádas mentén). Két ponton szinonima a *varróval* (Bt, Kf), egy ponton a *varrottassal* és a *kézimunkával* (Bh). A *varróra* három adatunk van a Felszegről (ebből egy diftongusos), egy az Alszegről (Sz), egy pedig — névváltozatként — Bogártelkéről. A *varrottas* kizárólag a Felszegen fordul elő, a *kézimunka* pedig a köznyelviesedésben előrehaladott Bikalon, Bánffyhunyon és Váralmásán. Az egyes alegységeket szemlélve megállapítható, hogy leg-egységesebb a szóföldrajzi kép a Nádas és a Kapus mentén (minden ponton a *varrás* valamelyik alakváltozata fordul elő), legtarkább a Felszegen, ahol a legtöbb névváltozat sűrítődik. Ez bizonyára azzal a külső körülménnyel függ össze, hogy a hímzésekkel való kereskedés is innen indult el.

Azokon a pontokon, ahol a *varrottas*, *varró*, *kézimunka* terminus használatos, a *varrás* szó csak a ruhák (rendszerint géppel való) varrására vonatkozik, és ez lényegesen csökkenti a szó szemantikai megterheltségét. A *hímzés* szó elterjedését leginkább az akadályozza, hogy a legtöbb kalotaszegi faluban kizárólagos jelölője egy egészen más körbe tartozó fogalomnak, annak a műveletnek, amellyel valamely fafelületet vésett mintákkal díszítenek (*hímez* 'vés', *hímzís* 'vésés').

2. A hímzés minőségét jelzi a következő fogalom: *ritka öltésű* (3. térkép). A közösségi ízlés még nyelvi vetületében is erőteljes, emfatikus formában nyilvánul meg, ennek a negatív értékelésnek a kifejezésére ugyanis — egy-két kivételtől eltekintve — a metaforikus értelemben állandósult *tetves* melléknév szolgál. Egy ponton a szintén emfatikus *vicsori* alkot vele szinonim párt. A névhasználatnak mindkét esetben az a szemléleti alapja, hogy a rosszul varrt hímzés ritka öltései között az alapanyag is látszik (a *tetves* ezekre a kicsi pontokra és egyúttal a gyatra minőségre utal, a *vicsori* az alapanyag fehérségére). Négy ponton, ahol egyébként hímzéssel alig foglalkoznak, a közömbös hangulatú *ritka* szó jelöli a fogalmat (It, Np, Mb, S). Utalunk arra az alaktani jelenségre is, hogy néhány alszegi faluban a *v* nélküli tőformához járuló *-s* képzős származék használatos: *tetüs* (Sz, Kp, F).

3. Az alapanyagok közül a *vászón* a legfontosabb. Ennek a fogalomnak a nyelvi kifejezése nyelvföldrajzilag és jelöléstanilag egyaránt irreleváns (ezt az MNyjA. 440. térképlapjának és az RMNyjA. 2261. kérdésére kapott válaszok is igazolják).²⁴

Jóval változatosabb és tanulságosabb az a három térképlap, amely a három legfontosabb vászonfajta elnevezéseit foglalja össze. Legismertebb ezek közül a *kendervászón* (4. térkép). Az elnevezések közül ennek a köznyelvben is ismert szónak (ÉKsz) az alakváltozatai a leggyakoribbak, leginkább szinonimaként használatos a *sárgavászón* valamely alakváltozatával. Felbukkan még ezenkívül a *fonálvászón* (S, Kk) és a *fonalas vászón* (Nd).

A *sárgavászón* előtagja a többi (rendszerint fehérebb) vászonfajtától színe alapján különíti el a kendervászónat, amelynek fonalát a szövés előtti szapulással sárgítják. A *fonálvászón* és a *fonalas vászón* előtagja is arra utal, hogy ennek a vászonfajtának a szövéséhez sem cérnát, sem gyapotot nem használnak.

Ennek a négy lexémának a használatában nem figyelhető meg világosan elkülönülő sajátosság az egyes területi alegységekben, mint ahogy az RMNyjA. kérdőívének 2269. kérdésére kapott válaszok is azt igazolják, hogy nincs egységes, izoglosszákkal jellemezhető szóföldrajzi képe a fogalom nyelvi jelölőinek.

4. A *fodorvászón* speciális, e vidékre jellemző vászonfajta (5. térkép), így érthető, hogy ez az elnevezés is csak ezen a területen ismert. Itt sem kizárólagos jelölője a fogalomnak, megjelenik még egy-egy ponton a *kondòrvászón* (Np), *sollozsgyapottas vászón* (V), *seritet vászón* (Mé), *egyelészvászón* (M), valamint a *fodorvászón* rokon értelmű párjaként a *gyapotvászón*, *rázot gyapotvászón* (Mb), *gyapodgyócs* (Kk, Nk) és *cérnavászóny* (It).

²⁴ Köszönettel tartozom az atlasz szerkesztőjének, Murádin Lászlónak, hogy az anyagban való tájékozódást számomra lehetővé tette.

E névváltozatok megoszlása tekintetében a Felszegen és az Almás mentén meglehetősen egyöntetű a szóföldrajzi kép, Bikalt nem számítva, ahol a hagyományos ismereteket erősen megzavarta az újabb műveltség. A Nádas és a Kapus mentén más szavak is felbukkannak mellette szinonimaként. A felszezi és Almás menti egyöntetűséget két külső tényező magyarázza: egyrészt az, hogy itt nagyobb fontosságot tulajdonítottak annak, hogy ismerjék a hímzés legfontosabb alapanyagának készítését. Másrészt pedig a Nádas és a Kapus mentén jóval többféle vásznat szöttek és szönek ma is, ezért az elnevezések egészen más fogalmi rendszer szerint strukturálódnak. Említettük a néprajzi leírás rendjén, hogy a *fodorvászon* sajátos módon elkészített vászon, de az nem jellemző rá, hogy miből készült, mert a tiszta gyapotszálból szőtt vászon vagy az elegyevászon is fodrossá tehető. A Kapus és a Nádas menti elnevezések egy része éppen ezt emeli ki jellemző sajátosságként: a fonal milyenségét.

Nyelvileg a *fodor-* előtag a szó régebbi 'fodros' jelentését örzi (TESz.), szinonima a tájszóként élő *kondorral*. A *gyapot-*, *gyapotas-*, *cérna-* előtag arra utal, hogy a fodorvászon bizonyos fajtáihoz üzletből vásárolt gyapotszálat vagy cérnát is felhasználtak. A *rázott-* és *egyeles-* előtagú lexémák jelzik leginkább azt, hogy az egyes vászonzajták elkülönítésében és megnevezésében keresztezi egymást a hogyan? és a miből? szempontja. Ezek ugyanis olyan fodorvászonra vonatkoznak, amelynek nyújtójában felváltva vannak kender- és gyapotszálak. A *sollos-* és a *serített-* '(fonáskor) nagyon megsodort' jelentésű jelzők a szövéshez használt szál jellegzetességére utalnak. A *gyapodgyócs* olyan fodorvásznat jelöl, amely tiszta gyapotszálaból készült.

5. Más romániai magyar nyelvjárásokban is ismert az *elegyevászon* fogalma (6. térkép), az a vászonzajta, amelynek a nyújtóját kender- és gyapotszálak alkotják, a beverője pedig kender (vö. az RMNyjA. 2272. kérdésére vonatkozó adatokkal). Ennek kifejezésére három különböző jelzői előtaggal alakult összetétel szolgál, közülük kettő főnevesülve önmagában, utótag nélkül. Legelterjedtebbek az *egyelesvászon*, *egyeles* alakváltozatai, szűkebb területre korlátozódik a *mismásvászon*, *mismás* használata, és mindössze két pontról van adatunk a *rázotvászonra* (Mb, K).

Szóföldrajzi szempontból a Nádas, a Kapus és az Almás mente alkot viszonylag összefüggő egységet: itt ugyanis az *egyeles(vászon)* alakváltozatai dominálnak (az RMNyjA. adatai szerint a szomszédos Szilágyságban is ez az egyik legelterjedtebb neve a fogalomnak). A Felszegen — három pont kivételével (Mk, Kszt, S) — a *mismás(vászon)* az általános, egy ponton rokon értelmű párt alkotva az *egyelesvászonnyal* (Ny). Az RMNyjA. Kalotaszegen kívül a kissárréti Tótiból és a nyárádmenti Jobbágytelkéről jelzi. A *rázotvászonnyal*, amely csak a szilágysági Kárásztelek-ről bukkant fel a vizsgált nyelvjáráson kívül (vö. RMNyjA. 2272.), két, a Szilágysággal közvetlenül határos ponton használatos (Mb, K). A szóföldrajzi kép alapján arra következtethetünk, hogy az eredeti terminus az *egyelesvászon* volt. A Felszegen valószínűleg éppen a varrottasokkal való kereskedelem terjesztette el az újabbnak tűnő *mismásvászon* elnevezést. Jellemző, hogy azokban a falvakban, ahol hímzéssel kevésbé foglalkoznak (Mk, Kszt, S), megőrizték az eredeti nevet, Nyárszón pedig

még ma is megfigyelhető a régebbi és az újabb név szinonimaként való előfordulása.

A három jelzői előtag közül kettő: a *mismás*- és a *rázott*- pejoratív, illetőleg tréfás árnyalatú. Az első a népnyelvben meglehetősen tág jelentéssel használt német eredetű szó (TESz.; ÉKsz.), a második tájszó, gyakrabban inkább kevert takarmány jelölésére szolgál (MTsz.). Az *egyeles*- a régi, melléknévi használatú *elegy*, illetőleg a régi nyelvben és a nyelvjárásokban is gyakori *egyel* (< *egyelít*; vö. TESz.; MTsz.) származéka. Ez a mezőgazdaság szókincsében szintén elsősorban vegyes takarmányra vagy gabonára vonatkozik (ÉKsz.), de Kalotaszegen ebben a jelentésben csak szórványosan ismert, ezért a homonímia nem befolyásolja a használatát. A *rázotvászony* szélesebb körben való elterjedését minden bizonnyal éppen ez akadályozza: nagyon bántó homonímia alakulna ki a 'kevert takarmány : összerázott széna és szalma' jelentésű, általános használatú *rázott* szóval. Ez magyarázza azt is, hogy még azon a két ponton, ahol előfordul, Bikalon és Ketesden sem figyelhető meg, alkalmi használatban sem, a jelzői előtag tapadásos főnevesülése.

6. A kendermunkával kapcsolatos, de közvetve a vászon minőségével is összefügg az a fogalom, amelyet Kalotaszeg nagyobb részén a *ficsirgózik* szó jelöl (7. térkép). Az orsóval túlságosan megsodort fonalnak arra a tulajdonságára vonatkozik, hogy 'összefut, összetekeredik, megcsomósodik'. Az említett szó alakváltozatain kívül egy román eredetű ige visszahatós származéka jelöli még ezt a fogalmat: *gircsálódik*, valamint négy ponton az *összefut*, egyetlen ponton pedig a *macskázik* (Gyv).

A *ficsirgózik* használata a Felszegen és az Almás mente nyugati sávján figyelhető meg, a román eredetű igei tő származéka a Nádas és a Kapus mentén meg az Almás mentének a Nádas mentével határos részén. Az *összefut* két-két alegység: a Felszeg és az Almás mente meg a Nádas és a Kapus mente határán fordul elő (Mb, S; M, It).

A *ficsirgózik* ige a *facsar* magashangú változatának származéka (vö. Szabó 1959). A szövés-fonás és a hímzés szókincsében nem gyakoriak a román kölcsönelemek és a velük alkotott származékok, de a *gircsálódik* nem is teljesen egyedül álló (vö. NyjRKsz.). A román nyelvi hatás mindenestre valamivel erőteljesebb Kalotaszeg keleti részén. Valószínűleg köznyelvi hatás eredménye az *összefut* terminus terjedése, ezt közvetve az is bizonyítja, hogy olyan pontokon fordul elő, ahol a köznyelviesedés az átlagosnál előrehaladottabb (Mb, S, It, M). A *macskázik* más vidéken is előfordul mint tájszó ebben a jelentésben (l. még: *macskásodik*, *megmacskásodik*: MTsz.).

7. Egymáshoz közel álló fogalmakat jelöl az 'alapszíne' jelentésű *földje* (8. térkép) és a '(rendszerint a közép- és szélminta közti) kivarratlan rész' jelentésű *parasztya* (9. térkép), Kalotaszegen azonban e két fogalom elhatárolása nyelvileg és tárgyilag is pontos. Jelöléstanilag és szóföldrajzilag egyöntetű képet mutat mindkettőnek a térképlapja.

A *föggye* mellett egyedül Bábonnyban jelenik meg szinonimaként az *alapja* szó. A *parasztya* nem egészen egyedülálló az említett fogalom jelölőjeként: két ponton feltűnik a *símája* (Bt, Mb), egy ponton a *pusztája* (Mv), három ponton pedig a *kivarratlan* (Va, S), illetőleg a *vāratlan* (Bh). Jelentéstanilag az kapcsolja össze a *paraszt*, *puszta* és *síma* szavakat, hogy mindháromnak van egy közös jelentésárnyalata: 'dísz nélküli'

(ÉKsz.). A *parasztja* általános használatát az biztosítja a többi terminussal szemben, hogy ugyanebben a jelentésben a *paraszting* összetétel előtagjaként is szerepel. A *(ki)varratlan* a köznyelviesedés eredményeként került be a váralmásiak, bánffyhunyadiak és sárvásáriak nyelvhasználatába.

8. A hímzéssel díszített házbeli holmik közül méretre legnagyobb, a tájegységre is legjellemzőbb *ágyterítő lepedő*nek, a vetettágy elején lecsüngő hímzett lepedőnek az elnevezéseit és ezek földrajzi megoszlását vizsgáljuk meg a továbbiakban (10. térkép). Szerkezetüket tekintve kétfélék ezek a lexémák: egyszerűek és összetettek. Rendszerint inkább csak alkalmi használatban vonatkozhatik a *lepedő* szó önmagában erre a fogalomra, hiszen megszorító jelző előtag nélkül inkább a hímzés nélküli, egyszerű lepedőt jelöli. Az alakváltozatok közül két alaptípus, a *lepedő*: *lepődő* szembenállást emeljük ki, az utóbbi kizárólag a Felszегre jellemző, északon a Ketesd, Bikal, Sárvásár, Körösfő vonallal bezárólag.

A további lexémák létrejöttüket tekintve jól elkülönülő típusokat alkotnak. Elsőként említhetjük azt, amely arra utal, hogy miből készült a lepedő: *gyócslepedő* (V). Olyan pontokon, ahol a lepedő hímzése többféle lehet, a jelzői előtag vonatkozhatik a technikára: *vágásos lepedő* (T, Nd), *vágottas lepedő* (M), *vagdalásos lepedő* (Kp); *fejéreses lepedő* (B) vagy egyszerűen csak a díszítésre: *cifralepedő* (Sz, V), *cifralepődő* (D). Általánosabb értelemben utal az elkészítés módjára a nevek következő csoportja, nevezetesen arra, hogy nem egy, hanem több szél vászonból varrják vagy kötik össze: *kétszil lepedő* (Np), *háromszil lepedő* (Mé, Nk), *nítyszil lepedő* (Sz). A néprajzi leírás rendjén jeleztük, és ezt a fénykép-mellékletek is mutatják, hogy a kötés mintái szervesen hozzátartoznak a lepedő díszítéséhez. A kötésnek ezt a fontosságát a *kötises lepedő* (Gyv), *kötisös lepődő* (Mb); *reçe lepődőü* is jelzi. A lepedőknek ezt a típusát az is elkülöníti, hogy milyen célra használják fel. A következő terminusok ebből a szempontból beszédesek: *ágyterítőü lepődő* (Mv), *ágytakaróü* (Va), *ágyelibevaló lepedő*; sőt szemléletesen még az elhelyezés módját is jelezheti: *fütyögő lepődő* (Kf). A *halottas lepődő* (Mb) azt a kultikus jellegű funkciót mutatja, hogy a nyújtóztatóra is ilyen lepedőt terítenek.

II. 1. Az írásos hímzésekkel kapcsolatos fogalmak közül a műveletek sorrendjét tekintve első helyen a minta rajzolása áll. Ennek kifejezésére, hogy '(mintát) rajzol', két szót használ fel a népi hímzés szaknyelve: az *ír* és a *rajzol* igét, néha igeekötős formában: *megír*; *kirajzol*, *megrajzol*, gyakrabban igeekötő nélkül (11. térkép).

A két terminus elterjedési területét elválasztó izoglossza ebben az esetben Sztánáig felnyúlva a Felszeg nagy részét és a Kapus mentét kapcsolja össze, ahol az *ír* használata általános. A Felszeg szóföldrajzi képe nem egészen egységes ebben a tekintetben: két ponton szinonimaként a *rajzol* is megjelenik (Gym, Mv), másik két ponton kizárólag ez használt (Bh, Mk), egy ponton pedig ismeretlen maga a fogalom (Kszt). A Nádas és az Almás mentét egyrészt a *rajzol* használata jellemzi, másrészt pedig több ponton a lexéma-hiány (V, Bt, Nd, B, F), mivel a fogalom sem ismert, illetőleg egy ponton a *rajzol* nem az írásos hímzés, hanem a *kötéseskötény* mintáinak a rajzolására vonatkozik (Zs). Az Almás

mentének a Felszeggel határos részén is megjelenik az *ír* (pl. Sztánán, szinonimaként Bikalon).

A szóföldrajzi képet részben azok a jelek magyarázzák, amelyek a térképlapon az írásos hímzés elterjedésére utalnak. Legfontosabb erre vonatkozólag azt számbavenni, hogy hol élnek íróasszonyok, mivel ezek a falvak sajátos szerepű gócpontoknak tekinthetők. Megállapítható, hogy ezek a pontok kivétel nélkül a Felszegen és a Kapus menti részen összpontosulnak (Bh, Kf, Kk, Nk, Gym, Mv), azon a részen tehát, ahol az *ír* ige dominál. Ezt alig lépi túl az a terület, ahol foglalkoznak az írásos hímzések varrásával. A *rajzol* elterjedési területén általában ismerik a fogalmat, hallottak róla, de a hímzésnek ezzel a módjával nem foglalkoznak. A tárgyföldrajzi és a szóföldrajzi kép tehát egybevág: az *ír* elterjedési területe egybeesik azzal, ahol ennek a hímzéstechnikának hagyománya van, illetőleg ahol ma is foglalkoznak vele; a *rajzol* elterjedése pedig passzív tárgyi ismerettel párosul. Egy-két kivétel azonban külön magyarázatot kíván. Elsősorban a bánffyhungyadi paradoxális helyzet, ahol jól ismert ez a technika, a hagyományt néprajzi adatokkal is igazolni lehet, mégis a vizsgált fogalmat a *rajzol* terminus jelöli. Bizonyára nem tévedünk, ha ennek okaként is a köznyelviesedést jelöljük meg, akárcsak Gyerőmonostor és Magyarvalkó esetében, ahol él ugyan a régebbi nyelvi forma is, de a hímzésekkel való kereskedés és az egyébként hasznos munkát végző irányítók beavatkozása ezt háttérbe szorította.

A szóföldrajzi képeknek megfelelően a két szó jelentésmezeje is eltérő: a Felszegen és a Kapus mentén az *ír* jelentésköre szélesebb, magában foglalja a '(mintát) rajzol' jelentést is, amelyet köznyelvi szótáraink *rég* jelzéssel tartanak számon (ÉKsz.), a *rajzol* pedig ennek megfelelően szűkebb. A terület többi részén nagyjából a köznyelvivel egyező a két szó viszonya.

2. Magának az írásos hímzéstechnikának az elnevezései az előbitől meglehetősen eltérő szóföldrajzi képet tárnak elénk (12. térkép). Legnagyobb területen, amelyhez a Nádas mentét kivéve egész Kalotaszeg hozzátartozik, az *ír* ige származékai dominálnak: *írásos* (varrás); *írásutáni*, *írásután való*. A Nádas mentén általában a *sinyóros* szó használt, egy ponton a *sújtásos* (Mé), két ponton a *kalotaszegi* (varrás) (Bt, Nk), egy ponton a *körösfűji várás* (Kk).

Az *ír* igének és származékainak elterjedése, mint látható, jelentős eltéréseket mutat. Ennek az a magyarázata, hogy az igével jelölt fogalom ismerete azokhoz az említett pontokhoz kapcsolódik, ahol íróasszonyok élnek, a hímzéstechnikát viszont ettől a művelettől függetlenül szinte mindenütt jól ismerik. Ez egyben azt is tükrözi, hogy az előrajzolásnak nem tulajdonítanak nagy jelentőséget, hiszen eredetileg például a vállfők egyszerűbb mintáit ki-ki megrajzolta magának. A Nádas mentén használt terminusok nem is utalnak a rajzra (itt ennek valóban nincs semmi jelentősége), hanem a hímzés jellegét, zsinórhatását emelik ki. A mérai *sújtásos* meg már arról tanúskodik, hogy helyenként elmosódik a különbség a huroköltéses írásos technika és a laposöltéses *sújtásos* között. A *kalotaszegi* (varrás) és a *körösfűji várás* két szempontból is tanulságos. Egyrészt mivel különösen az első, bizonyára a városi nyelvből megismert terminus jelzi, hogy a Nádas és a Kapus mentiek más

vidékről átvettnek tekintik ezt a technikát. Másrészt pedig más adatokkal együtt arra figyelmeztetnek, hogy a Nádas és a Kapus mentiek a Felszegre és az Alszegre szűkítik Kalotaszeget, magukat pedig nem tekintik e tájegységhez tartozóknak. Ez nyilván nem lehet perdöntő egy tájegység körülhatárolásában, de nem is lehet teljesen elhallgatni.

Az *írasos* -ás képzője a származék viszonylag újabb voltáról tanúskodik, amikor az -ás, -és képző nomen actionisra utaló funkcióban már felcserélte az -at, -et képzőt (régeli nyelvi megfelelője: *íratos*; vö. NySz.). A melléknévi származék tapadásos jelentésváltozás révén főnevesült (< *írasos varrás*). Az *írasutáni*, *írasután való*, *írasután* lexémák is tapadással keletkeztek az alkalmoszerűen ma is használt *írás után varr*, *írás utáni varrás*, *írás után való varrás*-féle szerkezetekből. Ugyanez a főnevesülés, illetőleg a még ma is megfigyelhető kettős szófajúság jellemző a *sinyóros*, *kalotaszegi*, *sújtásos* stb. terminusokra is.

3. Az *írasos* hímzés jellegzetes öltésmódjára, a *nagyírasos öltés*re vonatkozó elnevezések az előbbieknél rendszertelenebb képet mutatnak mind szóföldrajzi, mind jelöléstani vonatkozásban (13. térkép). Ennek magyarázatoként utalnunk kell arra, hogy az öltésmódnak a megnevezése nem feltétlen igény a népi hímzés szaknyelvében. Ez a fogalom sok esetben egybemosódik a hímzésmóddal, a hímzéstechikával, illetőleg a hímzésmódra való hivatkozás implikálja az öltésre mint legfontosabb részjelenségre való utalást is. Emiatt az öltés elnevezése vagy az előzőkben elemzett fogalom elnevezésével van szoros összefüggésben, vagy pedig az iparművészet szaknyelvéből kölcsönzött terminus.

Eredeti népi szakszóként kell számon tartanunk a *sinyórt* (ritkábban köznyelvesített *zsinór*, *zsinóros*, *zsinórvarrás* alakban), amely a vizsgált terület mindegyik alegységében előfordul, az Almás mentét kivéve. Jellegénél fogva ugyanebben a kategóriában említhetjük a *sújta* szót, azzal az előbbi fenntartással, hogy ez nem tesz különbséget az *írasos*- és a laposöltés fogalma között (Va, Gym). A Váralmásan lejegyzett *írás varrás*, *írasután* lexéma sem a hímzésmódra, hanem csak az öltésre vonatkozik.

A körösfői *nagyírasos* terminus iparművészeti szakszóként kerülhetett vissza a népi nyelvbe, ott ugyanis a népi technika fentebb elemzett nevéből alkották meg az öltésmód nevét. Hasonlóképpen az *urokötés*, *urokra ötés*, *duplahurok* és változatai is összefüggésben állnak az iparművészetben egy egész öltéscsoport nevéként használt *huroköltés* terminussal (vö. Ferencz — Palotay 1940. 20), némelyik azonban szerkezeténél fogva inkább a körülírásos *hurokra ölt* (*urokra öt*) kifejezésre vezethető vissza. A Türen lejegyzett *sinyor urokötéssel* lexéma egészen pontos körülírása a fogalomnak. A megszorító utótagra azért van szükség, mivel a *sinyor* önmagában a duplakeresztszemmel varrt zsinórhatású sorokra vonatkozik.

A szóföldrajzi képből annyi hámozható ki, hogy a műút melletti pontokon elterjedtebbek a nem népi eredetű terminusok. A több Almás menti és egy-két felszegi ponton megfigyelhető lexémahiány pedig háttérben igazolja, hogy e fogalom megnevezésének az igénye egyáltalán nem általános, különösen nem azokon a pontokon, ahol a hímzésnek nincs különösebb jelentősége a falusiak életében.

4. A következőkben néhány írásos motívum és minta elnevezésének vizsgálatára kerítünk sort. A kisebb mintaelemek közül közös térképlapra vetítettük a *horgas* és a *majoránna* elterjedését, mivel a hímzéseken is legtöbbször egymás mellett jelentkeznek (14. térkép).

A szóföldrajzi képből az egyes névtípusok elhatárolása előtt a gyakori lexémahiányra kell felfigyelnünk, amelynek minden bizonnyal az oka, hogy egészen kicsi mintaelemekről lévén szó, azokon a pontokon, ahol nincs nagy hagyománya és szerepe az írásos hímzésnek, nem ismerik őket (az Almás és a Nádas mente nagy részén meg a Felszeg néhány falujában). A nyelvi adatok megléte vagy hiánya alapján a két fogalom közül a *majoránna* tekinthető ismertebbnek.

A *horgas*ra vonatkozó lexémák közül két típus emelhető ki: a terület központi részén feltűnő *hòrgas* (Bh, Kf, Gyv) és a *hòrgassinyòr* (It) meg a Jákótelkén és a Kapus mentén használt *pipa*. Két felszegi ponton bukkan föl a *karikó* (Jt, Mv). A többi kutatóponton a mintaelem formája alapján nevezik *hatosnak* (Sz), *kanyàrnak* (Kp) és *kacskarìngónak* (Mv). Az a tény, hogy ezek a szavak csak egy-egy pontról mutathatók ki, azt is jelzi, hogy a kisebb, jelentéktelenebb mintaelemek átvételével nem jár mindig együtt a rá vonatkozó terminus átvétele. Ilyenkor a helyi nyelvhasználat spontán módon teremti meg — jórészt a szemléleti kép alapján, metaforizáló hajlamának megfelelően — a maga sajátos elnevezéseit.

A *majoránna* izoglosszáját határozottabban meg lehet vonni, mint a *horgas*ét. Azokat a pontokat nem számítva, ahol lexémahiány van, csak kettőt találunk, ahol nem a *majoránna* vagy valamelyik változata használatos, hanem a *levél* (Kp), *levél tetejibe sújta* (Gyv). Ez utóbbihoz annyit kell hozzáfűznünk, hogy a középső levelet a Nádas mente több pontján laposöltéssel: *sujtával* varrják. A *majoránna* teljesen egyértelmű terminus, más minta neveként nem használatos. A *levél* viszont egyike a legáltalánosabb elterjedtségű motívumoknak, emiatt ebben a jelentésben való felbukkanása csak növeli a szemantikailag már amúgy is túlterhelt lexéma többértelműségét.

A *tyúkszem* nevű mintaelem írásos hímzéseken gyakoribb, de szálanvarrottakon is megjelenik. Ez a kettőssége a megnevezésben csak részben tükröződik, mivel varrni ugyanúgy varrják az egyiket is, mint a másikon (15. térkép). A Felszegen, a Kapus mentén és az Almás mente nagy részén mindkét hímzéstípusra varrják, a Nádas mentén és az Almás mente északi peremén csak vagdálós hímzésre.

A szóföldrajzi kép csak az Almás mentén tekinthető egybevágónak a tárgyföldrajzi megoszlással, ott ugyanis, főként azokon a pontokon, ahol írásost egyáltalán nem varrnak vagy csak alig ismerik, az általános elterjedt *tyúkszem* helyett a *tyúkfìl* (Sz, Np, B, F, Zs), *fìl* (Np), *búb* (Kp) használatos. A *tyúkfìl* a Nádas mente egyetlen pontján szinonim párt alkot a *tyúkszemmel* (Nd).

A *tyúkszem*, *tyúkfìl*, *fìl* kizárólag ennek a fogalomnak a neveként fordul elő, valószínűleg a növénynevből alakult mintanevek közé tartozik. (Az etnobotanikai adatok ezt eddig csak részben igazolják. A minta alakját figyelembe véve a 'Veronica camaedrys' jelentésű *tyúkszem*re lehetne gondolni, amelyet a SzamSz. is említ. Nem lehetetlen, hogy a *tyúkfìl* kontaminálódással keletkezett: *tyúkszem* × *fìl* → *tyúkfìl*.) A *búb*

több kutatóponton nem ezt a mintaelemet jelöli, hanem a szoknyák derékrészére varrt kerek mintákat. Kispetriben valószínűleg a kettő közötti hasonlóság alapján vonatkoztatják a nevét az írásos mintaelemre.

5. A növényi jellegű díszítőmotívumok közül leggyakoribb a *rózsa*, illetőleg a vele alkotott *rózsás* kompozíció. A térképlapon jelezzük ennek a motívumnak a néprajzi változatosságát, elterjedtségét, amely a nyelvi jelölésben csak nagyon kis mértékben tükröződik (16. térkép). Az egész területen használják a *rózsa/rózsás* mintanevet és alakváltozatait, amelyek lényegében csak az első szótagbeli magánhangzó monofonkus : diftongus vagy hosszú : rövid voltában különböznek egymástól.

A szóföldrajzi kép éppen ezért izoglosszákkal nem jellemezhető. Feltűnik azonban néhány más lexéma is, amely részletesebb magyarázatra szorul. Utalnunk kell röviden arra, mi indokolja, hogy a *csillag/csillagos* motívumot és elnevezését ebben a fogalomkörben tárgyaljuk. Elsősorban az, hogy a legtöbb ponton ezeknek a szálánvarrott mintáknak is *rózsa/rózsás* a nevük. Bizonyos pontokon azonban, ahol a hímzés elterjedtebb, nagyobb terminológiai pontosságra törekednek, ezért csökkentik a túlságosan általános használatú terminus funkcionális megterheltségét azáltal, hogy a mértani jellegű, szálánvarrott motívumot a többitől elhatárolva *csillagnak*, a kompozíciót *csillagosnak* nevezik. Ezt igazolja továbbá a *csillagrózsa* név (M) meg az a tény, hogy vannak falvak, ahol a motívum neve *rózsa*, a vele alkotott kompozícióé pedig *csillagos* (Va, Bh), vagy fordítva: *csillag/rózsás* (Kk). Ugyancsak a pontos terminológiai megkülönböztetést szolgálja a *pukét/pukétos*, amely a megfelelő keresztszemes mintákra vonatkozik (Mb, Ny, S, Kf, Gyv).

A jelzős összetételű terminusok is legtöbbször a motívum technikájára utalnak. Ilyen a *recerózsa/recerózsás*, amely a Nádas mente több pontján a kötény és szoknya darázsolására varrt minta neve; a *sújtásos rózsa* a vagdalásos hímzések laposöltéssel hímzett mintája (V); a *picusos rózsa* szintén a vagdalásos mintára vonatkozik: az előtag azt jelzi, hogy a rózsa nyolc levélből (más nevén: *picusból*) áll. A *kistüreji* a *recerózsás* szinonimája Mérán. A *kis-* és a *nagy-* előtagúak nagyságbeli változatokra utalnak. Gyakori, hogy a szemben álló, nyelviileg is elkülönített változatok közül az egyik eltűnt, csak a nyelvi jelölés őrzi az emlékét (T, M, Zs, Ny, S).

6. A *tulipán/tulipános* minta néprajzilag szintén változatos: varrják írásosra, szálánvarrottra, darázsra, vállfőre (17. térkép). A terminológia azonban egyáltalán nem tükrözi ezt a tárgyi változatosságot, még hangtani tekintetben is szinte teljesen egységes. Feltűnő, hogy bizonyos pontokon meg sem jelenik ez a mintanév, annak jeleként, hogy nem egyformán kedvelt az egész területen (B, F, K, Mk, Jt, Ny).

Egyetlen ponton csak a *néytulipántos* formát használják darázs-minta neveként (Nd). Az alakváltozatok közül a régi nyelvben és a nyelvjáráásokban elterjedt *tulipánt/tulipántos* használatos a legtöbb ponton. Az újabb, köznyelvi *tulipán* csak Bikalon és Sárvasáron tűnik föl, a *tulipános* pedig szintén a bikali meg a türei nyelvhasználatban.

III. 1. A szálánvarrott hímzések fogalomköréből is néhány sajátos öltésmódot, hímzéstechikát, motívumot, mintát választottunk ki alapfogalmakként a soron következő szóföldrajzi és jelöléstani elemzésre.

Az ide tartozó öltésmódok közül legismertebb a *kereszt szem*, illetőleg a *duplakereszt szem* vagy *sinyóróltés*, amelyet a néprajzi szakirodalom *szálánvarrott öltésként* tart számon (vö. Ferencz — Palotay 1940. 16). A népi terminológia csak ritkán tesz különbséget a kétféle öltés között, illetőleg az általánosan használt *kereszt szem* inkább a *sinyóróltés*re vonatkozik, mivel maga a *kereszt szem* nagyon ritka a hímzéseken. Hasonlóképpen a *kereszt szem* technika is Kalotaszegen a *sinyóróltés*ekkel végzett hímzést jelenti. Éppen ezért — bár a néprajzi leírás rendjén külön-külön vettük számba mindezeket a fogalmakat — itt kénytelenek voltunk összekapcsolni őket a népi szemléletnek megfelelően, amely az összefüggő fogalmi mezőt kevésbé tagolja, mint a szakterminológia (18. térkép).

A Felszegen és az Almás mente vele határos pontjain az öltésmódot a *kérés szem* terminus jelöli, illetőleg mellette feltűnik egy-egy ponton a *sújtakérés szem* (Mb), az *akasztalat* (Kszt) és a *sinyór* (Zs). A terület többi részén a *kerekszem* és alakváltozatai jelölik a fogalmat, megosztva két ponton ezt a funkciót a *hunyadi sinyór* (Bt), *hunyadi sinyór* (Gyv) szakszóval. A technikára vonatkozó lexémák nagy vonalakban ezzel megegyező szófeldrajzi képet mutatnak: a *kérés szemmel* párhuzamosan jelentkezik a *kérés szemes*, a *kerekszemmel* a *kerekszemes*, három ponton a *sinyóros* (Kp), *sinyoros* (It), *sinyórvárás* (Va), kettőn pedig az *akasztalatos* (Mk, Mv).

Az egyes terminusok egymáshoz való viszonyáról a következőket állapíthatjuk meg: a *kérés szem* a néprajzi szakirodalomban általános *kereszt szemnek* a mássalhangzó torlódás feloldásával keletkezett alakváltozata. A *kerekszemet* önálló lexémának kell minősítenünk: minden bizonnyal népetimológiával alakult az előbbiből. Ez a tény már önmagában is jelzi, hogy a *kereszt szemnek* nem a kalotaszegi nyelvjárás a forrása, hanem vagy más nyelvjárásból kölcsönözték, a hímzéstechikával együtt, vagy pedig iparművészeti műszóként került be a népi szaknyelvbe, és csak azon a részen maradhatott meg, ahol mesterségszerűen foglalkoznak hímzéssel. A népetimológiát két tényező indokolja: részint hogy a *kérés szem* alakváltozat már nem idézi föl az összetétel tagjainak eredeti jelentését (az előtag motiváltsága elhalványult), részint pedig — mint említettük — a *sinyóróltés* (a *duplakereszt szem*), amelyre a szó általában vonatkozik, nem azonos a *kereszt szemmel*, nem őrzi annyira világosan a keresztben való öltés szemléleti képét. A *kerekszem* alakváltozatai, pontosabban az *e* hangok azt is jelzik, hogy ez a népetimológias változás nem lehet nagyon régi, ma is nagy még az ingadozás a *kerek-* (amely még a *kérészt* *ë* hangjait őrzi) és a *kerek-* között.

A *kereszt szem*, *kerekszem* mellett használatos *akasztalat*, *sinyór*, *hunyadi sinyór*, *sújtakérés szem* nem szinonimái az alapterminusnak, hanem vele egy jelentésmezőhöz tartozó, de más részfogalmat megnevező dublettjei. Ezeken a pontokon — részben talán az iparművészeti szaknyelv hatására — jelentkezik az az igény, hogy terminológiailag is különbséget tegyenek a *kereszt szem* és a *duplakereszt szem* között. A *kérés szem*, *kerekszem* ezeken a pontokon 'kereszt szem' jelentésű, a mellette álló másik terminus pedig a 'duplakereszt szem'-et jelöli. Ez a használat azonban — mint a terminológiai tarkaság jelzi — nem következetes. Az *akasztalat* a legkevésbé alkalmas ennek a fogalomnak a jelölésére, mivel — mint

a néprajzi leírásban utaltunk rá — az egy öltésnyi (2—4 szála kiterjedő) egység neve szálánvarrott hímzéseken, így metonimikusan az öltést is jelölhetné, de nem egyértelműen. A szó egyébként a régi nyelvbeli *akasztal* 'ölt, varr' -at névszóképzős származéka (az *akasztalra* nézve l. az EtSz. és a TESz. *akaszt* címszavát). A *sújtakérszszëm* lexéma a 'lappos öltés' jelentésű előtaggal a duplakeresztszemesnek azt a jellegzetességét emeli ki, hogy az öltések sorokban haladnak, mint ahogy a *sújta* is sokszor szerepel vonaldíszként. A *sinyór*, illetőleg a -*sinyór* alaptagú összetételek ugyanezt a zsinórhatást emelik ki. Ezért tartottuk mi is megfelelőnek a néprajzi leírásban a *sinyóroltés* terminust e fogalom jelölésére. A népi terminológiában azonban — mint a jelzői előtagok is mutatják — nem ugyanez a helyzet, ez a szakszó ugyanis nehezen illeszthető bele a már használatos lexémák rendszerébe. A Nádas mentén a *sinyór* a nagyírásos öltés neve, ezért van szükség arra, hogy a duplakeresztszem neveként jelzői előtaggal szerepeljen: *hunyadisinyór* (ez az előtag egyébként értékes adalék a hímzéstechika vándorlási irányára a tájegységen belül). Zsobokon, ahol a nagyírásosra vonatkoztatva nem használják, jelző nélkül is teljesen egyértelmű.

A hímzéstechikát jelölő terminusok néhány ponton az előbbihez hasonló megkülönböztetést tesznek lehetővé: a Felszeg két pontján a *kérszszemes* mellett az *akasztalatos*, Inaktelkén: *kerekszemes/sinyoros*, Váralmás: *kerekszëmés/sinyórvárás*. Kispetriben a *sinyoros* mindkét technikát jelöli. Ezt a polarizálódást is akadályozza azonban a már meglévő terminológiai rendszer: az *akasztalatos* általában a szálánvarrottak jelölésére foglaltatott le, a *sinyoros* pedig a Nádas mentén az írásost jelöli. Ezért használatuk csak azokra a pontokra szorítkozik, ahol ez nem eredményez zavaró polyszemiát.

2. A vagdalásos hímzés (19. térkép) elnevezéseinek vizsgálata azért, tanulságos, mert ez a technika a tájegységen belül mindenütt ismert. Ez az alapos tárgyi ismeret ebben az esetben nem terminológiai egyöntetűségben tükröződik, hanem a terminológia rétegződésében. Két réteget különböztethetünk meg: az egyik többé-kevésbé általános az egész területen, a másik pedig kiegészíti, színezi az előbbit.

Az alapterminológiát a *vagdalásos*, *vágásos*, *vágottas* szakszók képviselik. Ennek a háromnak az izoglosszáját pontosan meg lehet állapítani: az első a Felszegen, az Almás mentén és Nagykapuson használatos, a második a Nádas mentén, az Almás mente két szélső pontján és Kiskapuson, a harmadik pedig Mákón. Darócon felbukkan szinonim párként az igekötős *kivágásos*. Ezt az alapterminológiát egészítik ki, legtöbb esetben szinonimaként, a következő lexémák és alakváltozataik: *fehères* (T, Bt, Nd, Kp, Va, K, Gym, Mv), *jukas* (Mé), *jukatos* (Mv), *rostás* (S), *kalotaszegi (varrás)* (Va, Mb, Mk, Ny, Gyv), *töltéses* (Sz, Zs, Mb, Kf), *recés*, *rece kézimumka* (Gym).

A *vág* ige származékai a hímzésnek azt a jellegzetességét emelik ki, hogy bizonyos szálakat kivágnak az alapanyagból. Érdekes a gyakorító képzős és a képző nélküli származékok pontos területi elkülönülése. Ennek részint az lehet az oka, hogy a Felszegen és az Almás mentén nagyobb ennek a gyakorító képzőnek a megterheltsége (vö. Szabó 1965. 37), részint pedig az, hogy az iparművészeti szaknyelv is ezt a származékot használja. A többi lexéma más-más jellegzetességére utal ennek a hím-

zéstechnikának: a hagyomány szerint kötelező tiszta fehér színére, a kivágással keletkező lyukakra, a ki nem vágott szálak átcsavarására, töltésére. A gyéromonostoriak a náluk divatos recemunkához hasonlítják, ezért nevezik *recésnek*, *rece kézímunkának*.

3. Mielőtt a szálakat kivagdálnák, a megmaradó szálvégeket leöltik. Ezt a műveletet jelöli a *cérnáz* ige, illetőleg a művelet eredményét a *cérnázás* (20. térkép).

A *cérnáz* ige csak két ponton használatos, Körösfőn és Sztánán, az utóbbin igekötővel is: *mëkcérnáz*. Legelterjedtebb talán a *nagyol* (Ny) és igekötős alakjai: *èlnagyòl*, *lënagyòl* (Va), *kinagyòl* (Jt, Ny, S, Mv), egy-egy ponton bukkan föl a *fehírëz* (Gyv) és a *lëvâr* (M). Egységesebb képet mutat a művelet eredményére vonatkozó lexéma a Nádas mentén: ahol ismerik a fogalmat, mindenütt *anygyalozásnak* nevezik. A többi kutatóponton legelterjedtebb a *nagyolás*, szűkebb területen használt a *cérnázás* (Sz, Kf), *fírgezís* (Mk, Kszt, Gyv, Gym, Mv), *jártatás* (B), *fehírëzís* (Zs, Mb), *tűzölís* (V, Kk), *paráma* (Kk).

E terminusok használatát is a tárgyi ismeret alapján világíthatjuk meg. A *nagyol/nagyolásnak* az a szemléleti alapja, hogy a kivágandó szálak körülvarrása lényegében magát a mintát is körvonalazza; hasonló szemlélet indokolja a *jártatást* is: a mintát az apró öltésekkel körül járatták. A műveletet legtömörebben a *levarr* fejezi ki. A *cérnáz/cérnázás* arra utal, hogy ehhez a varráshoz csak vékony cérnát lehet használni, a *fehírëz/fehírëzís* arra, hogy a hímzőcérnának fehérnek kell lennie. A *fírgez/fírgezís* az apró öltések formáját jelzi nagyon kifejezően. A *paráma* a szélekre alkalmazott sajátos díszítő öltésnek a neve, amely hasonlít a *cérnázáshoz*. A *tűzölís* a ruhahímzés fogalomköréből kölcsönzött terminus. Az indokolja mindkét jelentésben való használatát, hogy ott a ránccokat, a vagdalásos hímzésen az alapanyag szálait rögzítő öltés neve.

4. A vagdalásos hímzéseken gyakori volt a kivágott szálakból alakított négyzetek átöltése keresztben: az *ablakos töltés* (21. térkép). Újabb hímzésekre ezt ritkábban varrják, ezért néhány ponton a nevét sem ismerik (V, Mé, Nd, It, Jt).

A fogalom jelölésére használt terminusok viszonylag egységes szóföldrajzi képet nyújtanak. Kalotaszeg egész területén az *ablakos töltés* vagy a tapadással alakult, főnevesült forma, az *ablakos* és alakváltozatai terjedtek el. A többi lexéma közül keletkezését tekintve a *kereszt tőtís* (Bt) és a *rostéjos tőtís* (Np) az *ablakoshoz* hasonlít. Az utóbbi azt jelzi, hogy Nagypetriben nem különböztetik meg — legalábbis nyelvileg nem — az átcsavart és az át nem csavart négyzeteket, a *rostéjos* ugyanis általában az utóbbit jelöli. Hasonló fogalmi zavarról árulkodik a *macskanyomas (tőtís)* (Mb, K). A *macskanyomas* mintának vannak ugyan ablakosan töltött négyzetei is, de összetettebb motívum. A körösfői *pucástőtís* hanglejtő színezett párja a közömbös *ablakos tőtísnek*.

Az *ablakoshoz* hasonló, ám formájában változatosabb, nagyobb díszítőelem a *mák*, illetőleg a vele alkotott *mákos* minta (22. térkép). Valószínűleg a formai változatosság okozza, hogy a szóföldrajzi kép az előbbinél tagoltabb. A *mák/mákos* izoglosszája magába foglalja a Felszeget, az Almás mente két déli pontját. (Mb, Sz), a Kapus mentét (Kiskapust kivéve) meg a Nádas mentéről a legdélibb pontot, Vistát. Felbukkan a *nyóclábu* szinonimájaként Bogártelkén is. Az Almás és. a Nádas mentén

egyébként ez a lexéma, a *nyóclábu* a legelterjedtebb: két ponton rokon értelmű párja a *póknak* (Nd, B), Kiskapuson pedig csak a *pók* terminust ismerik. A *picula/piculás* két Almás menti faluban bukkan föl a *pénz* (*pínz*) szinonimájaként, Mérán pedig csak a *pínz/pínzes* használatos.

A fenti lexémák közül csak ennek a fogalomnak a jelölője a *mák/mákos*. A *pénz*: *picula/piculás* eredetileg valószínűleg csak a kör alakú mintaelemre vonatkozott. A *pók* és a *nyóclábu* nem egyértelmű terminus, mivel jelölője egyik, a ruhahímzésen feltűnő hasonló formájú minta-elemnek is.

5. A vagdalásos hímzéseket szegélyező díszítmények közül kettőnek az elnevezéseit vizsgáljuk meg: a *borsóét* és a *sújtátét*. A *borsó* térképlapjára vetítettük a vele egy fogalmi mezőhöz tartozó *hájas borsóhím* terminusait is (23. térkép). Ezt a két díszítőelemet: az egyszerűbb *borsót* és a díszesebb *hájas borsóhímet* csak a Nádas mentén különítik el egymástól, illetőleg az utóbbit csak ott ismerik.

Az egyszerűbb változat jelölésére általában két lexéma használatos: a *borsó* és a *borsóhím*. Nagyobb területen ismert az első: a Felszegen és az Almás mentén — egy pont kivételével (Kp) — minden faluban. A Kapus és a Nádas mentén már háttérbe szorul: csak Kiskapuson önálló használatú, a többi pontokon vagy egyáltalán nem ismerik, vagy csak ritkábban használt szinonimája a *borsóhímnek*. Egy felszegi (Ksz) és egy Nádas menti ponton (Bt) újabb keletű szinonimaként bukkan föl az *aszur*. A *hájas borsóhím* elnevezése egyöntetű, egy ponton a köznyelviesített *hàjas bòrsóhím* szerepel helyette (T).

Alakulását tekintve a *borsóhím* és a *borsó* nem független egymástól, hanem — mint más hasonló esetben is — az eredeti összetett szóból alakult ki az egyszerű forma. A *hájas* jelző kalotaszegi tájszó, más jelzős növénynevekben is előfordul (pl. *hájas mogyoró*; vö. még a TESz. *hályog* címszavát). Az *aszúr* az iparművészeti szakterminológiából került a népnyelvbe.

A *sújta* laposöltéssel hímzett díszítő vonal a vagdalásos varrottasok szélén (24. térkép). A fogalmat szinte mindenütt ismerik, a megnevezés is viszonylag egységes. Megoszlás tapasztalható a *sujta* és a *sujtás* elterjedésében: az előbbi a Felszegre, az Almás és a Kapus mentére jellemző (Nagykapust kivéve), az utóbbi pedig a Nádas mentére (Mérán kivéve). Több Nádas menti ponton szerepel a *sujta* is szinonimaként. Egy felszegi ponton használatos a *sújtázás*, Kis- és Nagykapuson a *színelés* (Mákófalván hiperurbanizmusként: *szénelés*). A *vesszőzist* ferde öltésekkel varrják, árnyalatilag különbözik tehát a *sujtától*, ezt a különbséget azonban csak két Almás menti ponton jelzi a terminológia (Kp, B).

A *sujtás* a köznyelvben lapos, díszes zsinórt jelent (ÉKsz); ilyen zsinórhatású a hímzett vonaldísz is a varrottason. A *sujta* ebből elvonással keletkezett oly módon, hogy az előbbit -s képzős származéknak érezték. A *sújtázás* már ebből képzett származék. A *színelés* a régi nyelvben 'coloratus, chromata' jelentésű volt (NySz.), a *vesszőzés* a hímzés helyi szaknyelvben alakult terminus.

6. Az *asztalláb/asztallábas* térképlapján inkább a tárgyi funkciók sokféleségére utaló jelek tanulságosak, mint a nyelvi adatok (25. térkép). A két terminus közül a mintára utaló -s képzős származék gyakoribb, néhány ponton *asztallábas* alakban használatos. Ez a melléknévi száрма-

zék, mint a legtöbb mintanév, rendszerint önállóan, főnevesülve használatos, néha pedig eredeti jelzői funkciójában: *asztallábazs darázs* (Kszt), *asztallábas hányás* (T). Egyetlen ponton, Gyerőmonostoron szerepel darázminta nevéként *asztalos* formában. Az elnevezés (illetőleg maga a motívum) pontosan nem elemezhető szimbólumként is felfogható, bár a mintaelem hasonlítható a régi, falusi kecskelábú asztalok lábához.

Ehhez hasonló tanulságokkal jár a *foglalós* térképlapjának elemzése (26. térkép). Ezen még inkább dominálnak az -s képzős származékok: a *foglaló* lexéma használata egyetlen pontra korlátozódik, Vistán a *foglalás várás* mellett, amely vagdalásos mintára vonatkozik, darázminta jelölőjeként bukkan föl. Még két ponton szerepel jelzős összetételű szakszó előtagjaként: *foglalós hányás* (Nd), *foglalózs darázs* (Kp). Nyárszón a *sésés* lexéma használatos (a mintának a betű alakjával való hasonlóságára utalva); Körösfőn funkcióbeli megoszlás tapasztalható: a *foglalós* vagdalásos minta nevéként fordul elő, a *sésés* keresztszemes minta jelölőjeként. A *foglaló* más mesterségek szakszavaként vált mintanévvé (vö. EtSz).

IV. A ruhahímzések fogalomköréből különböző típusú fogalmak, fogalmi mezők nyelvi jelölőit elemezzük: egyrészt magukat a hímzéseket, mintákat, másrészt a hímzett, díszített ruhadarabokat, rátétdíszeket, illetőleg mindezeknek az elnevezéseit.

1. Közös fogalmi mezőhöz tartozónak tekinthetjük a pártával rendszerint együtt viselt gyöngyös *bojtot* és a *flittert*, azt a fényes, kerek kis lapocskát, amellyel bojtot, pártát és más viseletdarabot díszítenek.

A pártával viselt gyöngyös bojt elnevezései három részre tagolják Kalotaszeget (27. térkép): a Felszegen és az Almás mentén a *bojt* szó használatos (kivétel a két alegység határán Bikal és Zsobok), a Kapus és a Nádas mente nagy részén *sejëmbojt* (Bogártelkét kivéve), a két szélső, keleti ponton, Vistán és Mérán pedig *sejëmcsukòr* (*csukor*). Bikalon *sinyórnak* nevezik ezt a ruhadarabot, és ez a szó a *bojt* szinonimájaként Bánffyhunyadon is használatos a *lëginyfogóúval* együtt. Zsobokon a Nádas mentére jellemző *sejembòjt* bukkan föl, akárcsak Ketesden, de ott a *bòjt* szinonim párjaként. A Nádas és a Kapus mente egy-egy falujában is egymás mellett él a *bojt* és a *sejembòjt* (Nd, Gyv), Bogártelkén azonban csak az előbbit használják. Inaktelkén tréfás hangulatú névváltozatként a *segbosszantó* elnevezés járja.

A legelterjedtebb *bojt* szó, illetőleg a vele rokon értelmű *csukor* használatát nehezíti, hogy az ing nyakán, kézelőjén lévő bojtokat ugyanezek a szavak jelölik. Mivel minden más bojtot hárászból vagy fejtőből készítenek, a *sejëm-* előtagú összetételek már egyértelműek. A *sinyór* a bojt zsinórszerű szárára utal, de a szó kiterjedt poliszemiája, amelyre az előző részben többször utaltunk, lényegében egyetlen pontra szorítja a használatát. A *lëginyfogóú* és a *segbosszantó* tréfás használatú, erős affektív színezetű szinonima; az első arra utal, hogy gyöngyös bojtot csak eladósorban lévő lányok vehetnek föl, a második a csöppet sem kényelmes viselési módra.

A flitterre vonatkozó terminusok izoglosszái nagy vonalakban szintén három alegységet különítenek el (28. térkép): a *pínz*, *kispínz*, *kicsipínz* a Felszegen jellemző, a *pillangó* az Almás és a Nádas mentére, a *picula*, *piculás* a Kapus mentére. A *pínz* használata Ketesdig terjed, Jákó-

telkén a *kispinz* szinonimájaként a *picula* is felbukkan, Bánffyhunyadon pedig a köznyelvi *flitter*. Ehhez a típushoz vonható a gyөрvásárhelyi *halpínz* is. Körösfőn, Bikalon, Sztánán és Bábonnyban a *csillámpozó* használatos, Körösfőn ennek névváltozata a *pillangó*.

A *pínz*, *halpínz*, *picula* a flitter alakjára utaló elnevezés, az utóbbi a halpikkely csillogását is felidézi. A *pínz*, *picula* a *mák/mákos* mintaelem neveként is felbukkan, ez azonban nem okoz terminológiai zavart, mivel a flitter neveként nem ugyanazokon a pontokon használatos, mint mintanévként. A flitter színes csillogását idézi föl a *pillangó* és még inkább a *csillámpozó*. A *csillámpozik* igét az MTsz. a székely és a csángó nyelvjárásból idézi 'káprázik a szem' jelentésben. A régi nyelvbeli *csillámpozó* is, amelyet az EtSz. a *csillámik* címszó alatt említ (vö. még: CzF), hasonló jelentésű: 'káprázó, szemkápráztató'. Ez a melléknévi ige-név tapadással főnevesülve vált a kis csillogó dísz nevévé.

2. A kontyoló fátyolnak, a *dulándlénak* nincs egységes elnevezése, és a névváltozatok szóföldrajzi megoszlása alapján sem lehet egy-egy alegységre jellemző típusokat megállapítani (29. térkép). A *dulándlé* alakváltozatai mindegyik alegységben használatosak: leggyakrabban a *dulándré* és a *dulándri*. A *bulándré* névváltozat a Felszegeen nem fordul elő, csak a Nádas és a Kapus mentén (Mé, T, M, Kk), ritkább a *bulándra* (M, Mb), és a *bulándri* (Bt, It). Kettesden a *fátyòl* szó használatos, a *fátyòr* változat Mákófalván és Kiskapuson szinonim párja a fentebb említett névváltozatoknak. Magyarókeréken és Szentkirályon a *fátyolkeszkenő* lexéma jelöli a fogalmat, Nagykapuson a *fátyòrkeszkenő*, *fátyorkendő* névváltozatok. A *fehírkeszkenő* használata Bánffyhunyadra és Sárvasárra jellemző, Nyárszón és Körösfőn: *fehírkeszkenő*, Magyarvalkón: *fehírkeszkenő* : *fehírkendő*. Sárvasáron a *konytyolókeszkenő* a *fehírkeszkenő* szinonimája. A különböző alegységekre jellemző sajátosságként két hangtani jelenséget emelnénk ki: 1. a *-keszkenő* utótagú lexémákat, mivel ez az alakváltozat csak a Felszegeen fordul elő, sőt az RMNyjA. adatai szerint (2312. kérdés) a hazai magyar nyelvjárásokban sem ismert máshol; 2. a *fátyol* szóbeli *l* : *r* megfelelést, amely viszont csak a Nádas és a Kapus mentén mutatható ki.

A *bulándré* és a *dulándlé*, valamint alakváltozataik viszonyáról a következőket mondhatjuk: a *dulándlé* a századfordulói *tulle anglais* 'angol túll' textilipari és kereskedelmi műszó átvétele (vö. Malonyay 1907. 56). Ezt a népetimológia az erősebb román nyelvi hatást mutató pontokon *bulándré*vá fordította (a *r. buleandră* 'rongyos, viseltes ruha' hatására; vö. NyjRKsz.). A meglehetősen elterjedt *dulándré* alakváltozat kétféleképpen magyarázható: 1. a kalotaszegi nyelvjárásban más szavakban is ismert *l* : *r* megfeleléssel; 2. a *dulándlé* és a *bulándré* alakkeveredésével (illetőleg a népetimológiás változás egy közbenső fokozataként is felfogható) (Nagy J. mindezeket a *dulándlé* „népi alakváltozatát”-nak tekinti; vö. Faragó — Nagy — Vámszer 1977. 377. 92. jegyzet). A *-kendő* utótagú lexémák is a köznyelvi esedést jelzik.

3. A női ingek típusait a néprajzi leírás rendjén megkülönböztető jegyeik alapján határoltuk el. A következőkben a bőujjú ingek három fő típusának elnevezéseit vizsgáljuk meg.

A legkevesebb hímzéssel díszített *parasztinget* — egy-két pont kivételével — egész Kalotaszegen ezzel a szóval jelölik (30. térkép). A

Nádas és a Kapus mentén, ahol a viselet általában díszesebb, kevésbé ismert ez az ingfajta, ezért néhány ponton hiányzik a megnevező lexéma. Bicalon szinonim párként használatos a *vasàlting* és a *hárácosing*. Az előbbi még más Almás menti pontokon is feltűnik, de csak a *paraszting* szinonimájaként: *vasàltúju ing* (B), *vasaltas ing* (K); a *hárászosing* pedig Sárvasáron használt a *paraszting* mellett.

A *paraszting* előtagja a régebbi 'díszítetlen' jelentést őrzi (NySz.). A *hárászos-* a hímzőfonálként használt *hárász* származéka; a *vasàlting* és változatai pedig arra utalnak, hogy ennek az ingfajtának, amelynek a vállát és az ujját nem díszíti hímzés, nagyon fontos a szép vasalása, amely a ráncokat rögzíti.

Az *asszonyosing* az előbbitől abban különbözik, hogy az ujját kötés díszíti. A felszegei és az Almás menti részen ez a díszesebb típus ritkább, ezért néhány ponton nem ismeretes az elnevezése. Egyébként a szóföldrajzi kép viszonylag pontosan megvonható a két legfontosabb lexéma elterjedése alapján: a Nádas és a Kapus mentén minden ponton *asszonyosing*nek nevezik, Gyerővásárhelyen *menyecskésing*, az Almás mentén és a Felszegezen pedig a *kötésing* használatos. A két alegység határán, Körösfőn szinonim párként feltűnik az *asszonyosing*, illetőleg Bánffy-hunyadon a *ménycskésing* is. A gyerőmonostori *recésing*, mint utaltunk rá, a kötésing egyik változata.

Az *asszonyos-*, *menyecskés-* előtagú lexémák összefüggésben állnak az ingtípus családi állapotot jelző funkciójával: azt jelzik, hogy ilyen inget általában csak fiatalasszonyok viselnek. A *kötésing* elnevezés az ujjon végighúzódo hímzést jelölő szóból (*kötés*) alakult. Ez a lexéma a Nádas és a Kapus mentén is ismert, de ott a vállfűsingek egyik változatát jelöli.

Legjellemzőbb Kalotaszegre éppen a *vállfűsing*, amelynek a hímzés-módja elég nagy változatosságot mutat ugyan, nyelvi jelölése azonban viszonylag egységes (31. térkép). Minden ponton a *vállfűsing* terminus vagy valamely alakváltozata ismert, illetőleg alkalmi használatban a *vállfűs* (Bt, Va, Mk). Az alakváltozatok közül feltűnő a *vállfűsing* a Nádas mente egy viszonylag összefüggő területén (Mé, Bt, Nd), amely bizonyára az előtag magánhangzójának illeszkedésével alakult ki. Nagykapuson köznyelvi hatásra újabb szinonimaként használatos az *ingválas ing* terminus.

Ehhez hasonlóan egységes a *vállfű* elnevezése, amely tulajdonképpen az ingtípus nyelvi jelölésének is alapja. Az alakváltozatok is az előbbiekkal párhuzamosak: az említett Nádas menti pontokon *vállfű*nek nevezik, Nagykapuson *ingválnak*.

A *vállfű* nyelvi szempontból birtokos jelzős összetétel, amelyben az utótag a *fő* 'valamely testrész vége' jelentését őrzi (TESz.). Néprajzilag arra is következtetni lehet ebből, amit egyébként a régebbi ingek is bizonyítanak, hogy eredetileg a *vállfű* viszonylag keskeny csík lehetett az ujj és a váll egybevarrásánál (esetleg maga a varrat szerepelhetett díszként).

4. Regen a női és a férfi viselethez egyaránt hozzátartozott a *daróc* (32. térkép). Két elnevezése használatos a vizsgált területen: a Felszegezen és az Almás mentén *daróc*, a Nádas és a Kapus mentén pedig

conda. A TESz. szerint mindkettő ismeretlen eredetű, illetőleg az utóbbi feltehetően belső keletkezésű szó.

Nagyjából hasonló ehhez a női mellényre vonatkozó terminusok földrajzi megoszlása (33. térkép). A Felszegen és az Almás mentén a *váll* használatos, egy ponton szinonimaként a *lájbi* (Sz). Gyeróvásárhelyen és Nagykapuson ugyancsak a *váll* szó ismert. A terület többi részén szinte kizárólag a *lájbi* használatos (Darócon, Mérán, Vistán szinonim párja a *vál*), egy ponton a *gyöngyös lájbi* (M). A Felszegen és az Almás mentén a *lájbi* inkább csak a posztóból készült férfi mellényt jelöli.

5. Közös fogalmi mezőhöz tartoznak a kötények, szoknyák vagy muszujok ráncait rögzítő öltések, minták, amelyek egyben a derékrész díszei is ezeken a ruhadarabokon.

A legegyszerűbb ráncrögzítő varrás a darázs mellett vagy önmagában alkalmazott *tűzőlés* és a *horgas tűzőlés* (34. térkép). Az előbbi, egyszerűbb változatnak általában *tűzőlés* vagy *tűzés* az elnevezése. Szóföldrajzilag nem különíthető el pontosan egymástól a kettő, annyi állapítható meg, hogy a rövidebb forma a Nádas mentén és az Almás mente nyugati peremén gyakoribb. Az alakváltozatok közül figyelmet érdemel a *tűzőlés* (Kk), *tűzés* (S). Egy-egy ponton más lexéma használatos önmagában vagy az előbbieket szinonimájaként: *sinyór* (V), *pipírga* (Zs), *szénelés* (M).

Nyelvi szempontból a *tűzőlés* és a *tűzés* viszonyáról ugyanazt kell mondanunk, mint amit a *vagdalás*: *vágás* terminusokról állapítottunk meg: a vizsgált terület nyugati részén elterjedtebb az *-l* gyakorító képzős származék. Két ponton — mint láttuk — a *-z* denominális képző helyett. *-dz* használatos (vö. Szabó 1965. 27, 72). A *pipírga* Zsobokon román eredetű növénynévből alakult (<*pipirgou* 'mocsaras helyen termő, sűrűn növegyepszerű fűféle, gyom' < r. *pipirig* 'káka, szittyó'; vö. Gálffy — Márton 1965; DicțEtnob.). A két Nádas menti ponton feltűnő *sinyór* és *szénelés* nem egyértelmű terminus: az előbbi Vistán a nagyírásos öltést is jelöli, az utóbbi pedig Mákóban a vagdalásos hímzések szélére varrt sujtát.

A díszesebb változat három legelterjedtebb elnevezése a következő: *horgastűzőlés*, *horgastűzés* és *horgas*. A *-tűzőlés*/*-tűzés* utótagúak területi megoszlása az előbbiekkal egybeesik. A *horgas* tapadással főnevesült az említett jelzős összetételekből. Ugyanez a jelzői előtag fordul elő a *hòrgas-vàrásban* (Ny, Gyv). Magyarókerékén a *gòrbéselés* lexéma jelöli a fogalmat, Kiskapuson pedig a *kajácsom męnyęn* szerkezet. Gyakori az a változata, amelyen két cikcakkos hímzéssort varrnak egymás mellé: erre vonatkozik a bánffyhungyadi *nyóucas* terminus és a zsoboki *csipke*.

Szerkezetét tekintve az egészen kivételes, *-s+l* képzőkkel alakult *gòrbéselés*t kell kiemelnünk. A *kajácsom męnyęn* nyilván nem főnévi jelentésű, inkább a jelzői előtaghoz hasonló megszorító szerepe van: olyan tűzőlés, amely *kajácsom męnyęn* 'görbén megy'. A *kajács* a TESz. szerint származékszó.

6. A *darácsolás* két részművelet összefoglaló elnevezése (35. térkép). Bonyolultabb hímzésteknikáról lévén ugyanis szó, ennek a két műveletnek az elhatárolása lehetséges, sőt szükséges, ezért nem véletlen, hogy ez a megkülönböztetés a nyelvi jelölésben világosan tükröződik. A részfogalmak elkülönítésében eltérés mutatkozik a vizsgált terület alegységei

szerint: a nyugati részre a művelet 2. mozzanatának és az összefoglaló fogalomnak a jelölése jellemző, a keletre pedig a két részművelet elhatárolása. Az egész műveletet a *darázsol/darázsolás* lexéma jelöli. Az első munkamozzanatnak az Almás mente két pontján van nyelvi jelölője: *színel* (Kp), *èlhány* (Zs). Ez utóbbi a Kapus mentén is használatos (Kk, Nk), illetőleg e részművelet eredményére vonatkoztatva a Nádas mentén a belőle képzett főnévi származék: *hányás* (V, Mé, It). Magát a műveletet itt a Nádas mentén az *elfejtőz* ige jelöli.

A 2. részművelet megnevezésére a Felszegen és az Almás mentén általában a *kockáz (mëkkockáz)/kocka (kockásdarázs)* terminus szolgál, a Nádas mentén pedig a *rostéjz (berostéjz, megrostéjz, rostéjzás)/rostéj*. A Kapus mentén a *bétőt, bédarázsol* szerepel ebben a funkcióban. A Nádas mente két keleti szélső pontján, Mérán és Tüében bukkan föl a *beròkánéz/rókáné*, Kispetriben pedig a *szed*.

Részből ezekből a részműveleteket jelölő lexémákból alakultak ki a derékrész hímzésének, az összes előbbi műveletek eredményének összefoglaló elnevezései (36. térkép). Ezeknek a szóföldrajzi megoszlása meglepően tagolt, az egyes lexématípusok területi elterjedése jól elkülöníthető. A Felszegen a *darázs* terminus dominál, ennek izoglosszája átnyúlik a szomszédos Almás mente néhány pontjára és Gyerövásárhelyre is. Az Almás mente északi peremén meg a két legkeletibb ponton, Vistán és Mérán a *szedés* használatos. A Nádas mente nagyobbik részén a *hányás* szó jelöli a fogalmat, a Kapus mentén pedig a *firc*. Nagy vonalakban tehát mind a négy alegységet más-más lexématípus használata jellemzi. Az alapterminusok szinonimájaként feltűnik a *ruhahányás* (T, It) és a *ruhafirc* (Nk).

Az előzőktől fogalmilag el kell különítenünk az utóbbi évtizedekben elterjedt színes, alig stilizált növényi mintákkal díszített *cifradarázst*. Ennek jelölésére az előbbi lexémákból mint alaptagokból alkotott jelzős szerkezetek szolgálnak. Determinánsként a következő melléknevek szerepelnek: *rózsás* (Kp, Gym), *virágos* (B, Gyv, Nk), *virág* (Kk), *cifra* (B, Kf), *írásos* (Mv). Néhány ponton tapadással főnevesülve ezek jelölik önállóan a fogalmat.

A lexémák túlnyomó része, mint látható, származékszó vagy összetétel, ezért nyelvi szempontból csak néhány alapszóhoz kell magyarázatot fűznünk. A *darázs* használatát az motiválja, hogy ez a ráncolási mód a *dália* (Kalotaszeg egyes pontjain: *darázsűszek*) sziromlevelére emlékeztető öltésekből áll; más magyarázat szerint a lép sejtjeihez hasonlít (vö. ÉKsz.). A *kocka* és a *rostéj* szintén az öltések formájára utal; egyébként mindkettőnek eléggé bántó a poliszémiája, mivel a vagdalásos hímzések négyzeteit is jelölik. A *hány* ige általában olyan varrásra vonatkozik, amelynek az öltései nagyobb felületet töltenek ki; ez összefüggésbe hozható azzal az alapjelentéssel, hogy 'valamit sietve, rendetlenül rak vagy dobál valahová' (ÉKsz.). A *firc* szintén az öltéseknek erre a jellegzetességére emlékeztet. A *szed* ige a *ráncokat türe szed* szerkezetből önállósult. Meglepő, hogy a személynévből köznevesült *rókánéből* igei származékot is alkottak.

7. A *muszuj* és a *kötény* a kalotaszegi öltözet két legjellegzetesebb ruhadarabja, ezért a rájuk vonatkozó terminusok vizsgálatának a tanulmányai is jelentősek. A szóföldrajzi megoszlás teljes párhuzamosságot mu-

tat: világosan és határozottan elkülönül a nyugati (Felszeg és Almás mente) és a keleti rész (a Nádas és a Kapus mente). A nyugati részen a *muszuj*, illetőleg a *kötőü* szó használatos, a keletin pedig a *bagazija* és a *ruha* (37, 38. térkép). A *muszuj* térképlapján Gyeróvásárhelyen és Bogártelkén tűnik még fel a *bagazija* szinonimájaként a *muszuj*, Nagykapuson pedig a *ruha* mellett újabban használt terminusként a *kötény*. Az egyes kötényfélések elnevezését itt nem elemezzük, a velük kapcsolatos legfontosabb kérdésekre az előző részben utaltunk.

Ezekon a határozott belső tagolódásra utaló tényeken kívül néhány olyan mozzanatra is fel kell hívnunk a figyelmet, amely már Kalotaszegnek a szomszédos nyelvjárásokhoz való viszonyára vonatkozik. A *muszuj*, mint Kós Károly többször idézett tanulmányából tudjuk (Dr. Kós 1964), elterjedési területét tekintve messze túllépi Kalotaszeg határait. Az eddigi, szórványos adatokból azt is tudjuk, hogy Kolozsvártól Keletre a Belső-Mezőség és az Aranyos mente irányában még jónéhány ponton *bagaziának* nevezik. Kétségtelen tehát, hogy a *bagazia* izoglosszája összekapcsolja a Nádas és a Kapus mentét a mezőségi nyelvjárással, de elválasztja a Felszegtől és az Almás mentétől. Kós is idézi azt a népinek tartott mondást, amely szerint „addig terjed Kalotaszeg, ameddig a muszuj ér“, és a néprajzi adatok alapján méltán jut arra a következtetésre, hogy: „E sok szempontból találó meghatározás szerint ki kellene tolnunk Kalotaszeg, mint néprajzi terület közismert határait“ (Dr. Kós 1964. 166). A nyelvi adatok alapján magam inkább arra hajlanék, hogy leszűkítsük a tájegység határait, mint ahogy azt az első kutatók is tették²⁵, a kalotaszegi nép észjárásának ismeretében megkockáztatnám ugyanis azt a feltevést, hogy az idézett mondást rendszerint nem a szó és a tárgy egységében értelmezik: csak magának a ruhadarabnak az elterjedésére vonatkoztatják, amely — mint Dr. Kós Károly szép térképlapja jelzi (i.m. 18. fénykép) — a tájegység elhatárolása szempontjából irreleváns. Véleményem szerint a helyes értelmezése ennek a mondásnak az volna, hogy 'addig terjed Kalotaszeg, ameddig a muszujt *muszujnak* nevezik, azaz ameddig a ruhadarabbal együtt a *muszuj* szó ér'. Egyrészt ugyanis a szó és a tárgy egysége alapján bizonyosnak kell tartanunk, hogy eredetileg legalább anyagában különbözőt egymástól a muszuj és a bagazia, hiszen a Dr. Kós Károlytól idézett nyelvtörténeti adatok igazolják, hogy mint anyagnevek nem voltak szinonimák. A mai elnevezések különbözősége tehát olyan tárgyi különbségeket takar, amelyeknek nagy része eltűnt az idők folyamán. Másrészt a népi szemlélet ismeretében egyáltalán nem túlzás azt feltételezni, hogy bizonyos esetekben inkább tudatos a közösség számára az elnevezés különböző volta, mint a tárgy hasonlósága vagy éppen azonossága. A verbalizmusnak sokkal feltűnőbb eseteivel is találkozni lehet, semmint hogy ezt a feltételezést valószínűtlennek kellene tartanunk²⁶.

A *kötény* elnevezéseinek elemzésében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az RMNyjA. adatai alapján (2425—7. kérdés) tágabb összefüggésekre is rámutathatunk. Ezekből világosan kiderül, hogy a

²⁵ L. Téglási Ercsei József. *Kalotaszeg vázolata*. Hon és Külföld II. 85—91.

²⁶ Vö. E. Sapir. *Az ember és a nyelv*. Bp., 1971. 14.

Felszegeen és az Almás mentén elterjedt *kötőű* az összes Kalotaszegtől nyugatra fekvő nyelvjárásokban használatos: a Szamosháton, a Szilágy-ságban, a bihari és a bánsági nyelvjárásban. A Nádas és Kapus menti *ruha* pedig az egész Mezőségre jellemző. Az MNyja. megfelelő térképlapjáról (II, 444) a Zselyken, Torockószentgyörgyön és Dózsa Györgyön lejegyzett *ruha* adatok sajnos leszorultak, és így egyáltalán nem tükrözik a szó elterjedési területét. A ritka ponthálózat mellett főként annak a következménye a *ruha* adatok gyér volta, hogy nem volt szerencsés a kötényre vonatkozó kérdés megfogalmazása: „Mi az, amit az asszonyok maguk elé kötnek, hogy a *ruhájukat* védjék?” Ez egyrészt sugallja a *kötény* szót, másrészt pedig azzal, hogy a *ruha* szót köznyelvi jelentésében tartalmazza, szinte kizárja, hogy feleletként is ezt adja meg az adatközlő. A *kötő* izoglosszája tehát Kalotaszeg nyugati részét az északeleti nyelvjáráshoz kapcsolja, a *ruháé* pedig a Nádas és Kapus mentét a Mezőséghez. Ennek alapján ki kell igazítanunk azt a megállapítást, hogy: „A györgyfalviak is, mint a kalotaszegiek és az erdélyiek általában, a kötényt ruhának nevezik“ (Pap Jánossy 1971. 520). Egészen pontosan megfogalmazva sem a kalotaszegiek, sem az erdélyiek nem nevezik mind ruhának a kötényt, hanem csak a mezőségiak és azok, akik Kalotaszegnek azon a részén élnek, amely már átmenet a Mezőség felé.

Történetileg egyébként a 'kötény' jelentésű *ruha* és kötő szó egyaránt tapadással keletkezett az *előruha*, illetőleg *előkötő* összetételekből (l. a TESz. *elő-* szócikkét). A *ruha* esetében a jelentésszűküléssel járó tapadást az tette lehetővé, hogy az erdélyi nyelvjárások nagy részében 'vestmentum' jelentésben a *gúnya* szó használatos.

8. A kötényeket díszítő hímzések közül a *kötés* a legfeltűnőbb (39. térkép). Az elnevezés, amely a vizsgált terület minden pontján ismert, a hímzés eredeti funkciójára utal, arra, hogy összekötötte, összetartotta azokat az anyagszéléket, amelyekből a kötény készült.

Nyelvi szempontból a *bokor* térképlapja még kevésbé változatos (40. térkép), a tárgyi-formai gazdagságot pedig, amelyet jelekkel szemléltetünk, az előző részben részletesen elemeztük. A szó maga a kötényt díszítő kötés egyik sajátos változatán az egymástól elkülönülő egységnyi hímzés neve (a TESz.-ben közel áll hozzá a 'csomóban elrendezett valami; egy csomó (mint egység)' jelentés).

A bokort kiegészítő mintaelem a *bimbó* (41. térkép). Ennek a látzólag jelentéktelen kis motívumnak meglepően változatos a nyelvi jelölése. Legelterjedtebb a *bimbó* és néhány alakváltozata (*binsó*, *binsók*), amely a Felszegeen és a Kapus mentén használatos. Az Almás mentére a *tyúkfí*, *fil*, *szem* jellemző, a Nádas mentére a *butykó*. Sárvasáron és Ketesden fordul elő a *petty*, Nyárszón a *csimbóuk*, Gyerővásárhelyt a *tyúkszem*, Inaktelkén a *makk*, Vistán a *szílvamag*.

Eredetüket tekintve a *bimbó* szóval függ össze a *binsó*, *binsók*. A *binsó* szóhasadás eredménye, a *bimbó* elkülönült alakváltozata; a *binsók* ennek kicsinyítő képzős származéka; a *csimbók* vitatott alakulású és alapszavú származékszó (TESz.). A *tyúkszem*, *tyúkfí*, *fil*, *szem* az írásos hímzések egyik kis, a *bimbó*hoz hasonló motívumának neveként is szerepel, és valószínűleg növénynevi eredetű. Egymástól függetlenül, önálló szemlélet alapján alakult ki a *petty*, a *szílvamag* (a Felszegeen írásos mintaelemnek is jelölője), a *makk* és a *butykó*.

9. Az ünneplő kötény két legismertebb változata a *kötéses-* és a *pántlikáskötény*. Mindkettőnek jelzős összetétel a jelölője, amelynek a 'kötény' jelentésű *-ruha*, illetőleg *-kötő* az utótagja. Az utótag szerinti földrajzi megoszlás pontosan egyezik mindkét esetben azzal a tagoló-dással, amelyet fentebb a *kötő* : *ruha* szóföldrajzi helyzete alapján megrajzoltunk.

A *kötéseskötényre* vonatkozó lexémákban a jelzői előtag általában a *kötésés-* szó, amelynek a jelentése: 'kötéssel ellátott, díszített' (42. térkép). Két ponton ez az előtag tapadással főnevesült, így önmagában is használatos (K, Mk). A Felszegen eléggé elterjedt, általában az előbbi szinonimájaként, a *bokros-* előtaggal alkotott összetétel. Egyetlen ponton a *cifrakötőű* terminust használják (K).

A *pántlikáskötény* összetételben az előtag hangtani szempontból változatos (43. térkép), de ezeknek a változatoknak a földrajzi megoszlásában nincs semmi szabályszerűség. Eléggé gyakori, sőt talán az az elterjedtebb, hogy az *n* és az *l* hatására a köztük lévő *t* zöngésül: *pándlikás*. A mássalhangzó-torlódást inkább alkalmi, egyéni használatban oldják fel egyik vagy másik mássalhangzó kiejtésével. Két ilyen, egy-két ponton elterjedtebb alakot jegyeztünk föl: *pánlikás* (Sz, Nk) és *pándikás* (Ny).

10. A *pántlikáskötényt* díszítő két rátétdísz elnevezéseit elemezzük még a továbbiakban. Az első a kötény két alsó sarkába széles szalagból varrt *rózsá* (44. térkép). A néprajzi leírás megfelelő részében utaltunk ennek a dísznek a formai változatosságára, és ezt a térképlapon is jelezzük. A nyelvi jelölésben nem nyilvánul meg ezzel összefüggésbe hozható sokszínűség, illetőleg a térképlapon nem is tüntettük föl a részfogalmakat jelölő *kis-* és *nagy-* előtagú jelzős összetételeket. A vizsgált terület legnagyobb részén a *rózsá* szó jelöli ezt a díszet, Győrmonostoron *karikóú*, Valkón *karikó* az elnevezése. Egyetlen ponton, Mérán nincs egységes jelölője a *kis-* és *nagy*rózsának, hanem két külön szóval nevezik meg: a *kis*rózsát *pánkò*nak, a *nagy*ot pedig *lappancs*nak nevezik. A *pánkò* Erdély-szerte közismert szó, a *lappancs* helyi tájszó: a *pánkónál* nagyobb rétest jelenti. Rendkívül tanulságos a megnevezésnek ez a módja, amikor két, azonos fogalmi mezőhöz tartozó, csak méreteiben eltérő díszet két, szintén azonos, de más fogalmi mezőhöz tartozó, formájában hasonló és csak méreteiben eltérő tárgy nevével jelölnek, feleslegessé téve ily módon a *kis-* és *nagy-* előtaggal való viszonyítást.

A másik rátétdísznek, amely a rózsát keretezi, általában *szarufa* a neve (45. térkép). Ez a terminus használatos a Felszeg nagy részén és az Almás mentén, a Kapus mentén (Győrvasárhelyt kivéve) és Vistán. Győrmonostoron és Valkón *kaliba* a neve, Győrvasárhelyen és Inaktelkén *kabola*, Mákóban és Mérán *kereszt*, a többi Nádas menti ponton pedig *vetís*. Ebben az esetben a jelölésbeli változatosság részben a formai gazdagsággal függ össze. A *szarufa* ugyanis azokon a pontokon terjedt el, ahol két vagy négy ilyen díszet varrnak a kötényre. Az elnevezésnek az a hasonlóság az alapja, hogy a tetőt tartó szarufák hozzávetőleg ugyanolyan szöveget zárnak be, mint a rózsát keretező *pántlika*. Ugyanez a szemlélet magyarázza a *kaliba* és a *kabola* használatát. A *kereszt* és a *vetís* azokon a pontokon terjedt el, ahol legalább négy, de általában inkább hat egységből áll ez a rátétdísz. Ez a formája vala-

mennyire hasonlít a kereszthez, a második terminus kialakulásának indítéka ismeretlen.

V. A következőkben összefoglaljuk a szóföldrajzi és a jelöléstani elemzés fontosabb eredményeit. Ebben az összegezésben nem csupán az előzőkben már megfogalmazott megállapításokat rendszerezzük, hanem olyan általánosításokkal is megpróbálkozunk, amelyek — legalább hipotézisként — a népi szakszókincs más területeire is valószínűleg érvényesek.

Hangsúlyozni szeretnők, hogy bár itt-ott hangtani, kivételes esetekben pedig még alaktani jelenségek bemutatására is kitértünk, az összegezést mégsem szánjuk nyelvföldrajzinak, hanem csak szóföldrajzinak, mivel a vizsgálat csak ebben a vonatkozásban törekedett rendszerességre és — az adott szókincsrétég keretei között — teljességre. A szóföldrajzi tanulságok természetesen részint a nyelvjárás belső tagolódására vonatkoznak, részint pedig a külső elhatároláshoz nyújtanak adalékot. Megállapításainkat nem tekintjük perdöntőknek e kérdések megoldásában, mégis már a vizsgálat belső logikája arra kényszerít bennünket, hogy megfogalmazzuk őket, lehetőleg óvakodva minden olyan túlzástól, amely nem következik közvetlenül magából a vizsgált nyelvi anyagból. Tisztában vagyunk azzal, hogy a nyelvjárások elhatárolásában a szóföldrajzi adatokat kevésbé veszi figyelembe a dialektológia, mint a méltán rendszerszerűbbnek tartott hangtani és alaktani jelenségeket²⁷. Ezzel kapcsolatban két olyan tényt szeretnék megemlíteni, amely némiképpen árnyalja az eddigi felfogást:

(1) A szóföldrajzi jelenségek valóban eltörpülnek az egyéb nyelvi jelenségek mellett mindaddig, amíg a vizsgálat elszigetelt szóegyedekre korlátozódik. Egészen más a helyzet, ha a kutatást kiterjesztjük legalább a szókincs nagyobb részterületére, egy olyan nagyobb fogalomkörre, amely tárgyi vonatkozásban is jellemző a vizsgált területre. Ebben az esetben a statisztikailag és a lexikális rendszer szempontjából általánosított szóföldrajzi eredmények nem hagyhatók figyelmen kívül.

(2) A szókincs rendszerszerűsége körül folyó viták rég túljutottak azon a ponton, hogy ezt ma már kétségbe lehetne vonni. Nemigen akad kutató, aki továbbra is a nyelv magányos vándorainak tekintené őket, mivel tudjuk, hogy bár történetükben sok az egyedi sajátosság, összességükben és a mindenkori nyelv állapotában ők is alárendeltek a rendszernek, amely létüket és nyelvbeli szerepüket meghatározza.²⁸

Következésképpen ha a nyelvföldrajzban, a nyelvjárási egységek elhatárolásában nem fogadjuk is el kiindulópontnak a szóföldrajzot, az eredményeket összhangba kell hoznunk egymással, azaz nem tekinthetők véglegesen érvényesnek és lezártak azok a nyelvföldrajzi megállapítások, amelyeknek a szóföldrajz ellentmond.

1. Hagyományosan Kalotaszeg belső tagolódását földrajzi alapon alapították meg, és ezt részben a nyelvi és településtörténeti tények is

²⁷ A kérdés legújabb összefoglalására és további bibliográfiai utalásokra l. Márton 1970. 41—51; vö. még: Kálmán Béla, *Megjegyzések a nyelvjárásról*. MNyj. VIII, 3—9.

²⁸ L. Adolf Bach, *Deutsche Mundartforschung*. Heidelberg, 1050. 123 kk.; Hans Kurath, *A Word Geography of the Eastern United States*. Ann Arbor, 1949.

igazolják (vö. elsősorban Jankó 1892.; KszHn. XI—XII). A hímzés alapvető fogalmait jelölő szavak földrajzi elterjedésének tanulságait általánosítva a következő eredményre jutunk:

(1) A térképlapok közül 14 szóföldrajzi szempontból nem utal semmilyen belső tagolódásra. Ebből közvetve arra lehetne következtetni, hogy ezek a nyelvjárás belső egységét bizonyítják. Alaposabban vizsgálva a kérdést, arra a megállapításra jutunk, hogy a 14-ből 4 szóföldrajzilag teljesen irreleváns, közömbös, a magyar nyelvterület más részén sem mutat semmi változatosságot (ezt az MNyJA. és az RMNyJA. alapján állapíthattuk meg), tehát nem fogadható el bizonyítékként a viszonylagos belső egységre. További két térképlapon (13, 29. térkép) a megnevezés változatos ugyan, de minden földrajzi rendszeresség nélkül, nyilvánvalóan a köznyelviesedés, illetőleg a varrottasokkal való kereskedés függvényében. A vizsgált terület belső egységét, kohézióját a fennmaradó 8 térképlap (18,18%) tükrözi, amelynek izoglosszája mintegy átfogja, egybekapcsolja Kalotaszeget.

(2) A további térképlapok közül négynek az izoglosszája (9,09%) a Felszeget határolja el a többi alegységtől, öté (11,36%) a Felszeget és a Kapus mentét kapcsolja össze, egyé pedig az Alszeget állítja szembe a többivel. Legszámottevőbbek és legszembetűnőbbek azok az izoglosszák, szám szerint 15 (34,09%), amelyek észak—déli irányban osztják két részre Kalotaszeget, összekapcsolva a Felszeget az Alszeggel (tehát a történeti-földrajzi értelemben vett Kalotaszeget)²⁹, a Nádas mentét pedig a Kapus mentével, elkülönítve ily módon egy nyugati és egy keleti részt. A tőlünk vizsgált szó- és tárgyföldrajzi jelenségek ezt a tagolást támogatják leginkább, ugyanakkor a településtörténeti tényekkel és más nyelvöldrajzi jelenségekkel is ez áll leginkább összhangban. Nem cáfolja ezt a megállapítást az az öt térképlap sem, amelyen az izoglossza a Nádas mentét nemcsak a nyugati résztől különíti el, hanem a Kapus mentétől is. Ez a Kapus mente sajátos helyzetére hívja fel a figyelmet, arra, hogy sokkal több szállal kapcsolódik a Felszeghez, mint a Nádas mente.

(3) A Kalotaszeg két részre osztó izoglosszák közül különösen figyelemre méltók azok, amelyek nem záródnak le a vizsgált terület határán, hanem miközben belülről tagolják, diffúziót valósítanak meg, kifelé más-más nyelvjáráshoz kapcsolják a két alegységet. Ez a jelenség, amely összesen 6 térképlapon, illetőleg az MNyJA. és az RMNyJA. rendelkezésünkre álló anyagán figyelhető meg (13,63%), arra figyelmeztet, hogy Kalotaszeg nyelvi egysége nagyon viszonylagos: teljes egységet a tőlünk vizsgált anyag 18,18 százaléka bizonyít, 13,63 százaléka viszont olyan belső tagolódást jelez, amely az elkülönülő két alegységet kifelé más-más nyelvjáráshoz kapcsolja. A következő szavak izoglosszáját idézhetjük erre bizonyítékként (az égtájak rövidítéseivel jelölve a kifelé, más nyelvjáráshoz való kapcsolódást): *egyeles* (ÉK) : *mismás* (Ny és K) : *rázotvászón* (ÉK); *ír* : *rajzol* (É és K); *lobogósing* (Ny) : *bűúju ing* (K); *daróc* (Ny) : *condra* (K); *váll* (Ny) : *lájbi* (K); *muszuj* (Ny) : *bagazia* (K); *kötő* (Ny) : *ruha* (K).

²⁹ L. az 1. sz. jegyzetet és még a következő munkákat: KolNt. 424—62; Vámszer M. 1972. 81; Lakó 1974. 37—41.

2. Az előbbieken részben már utaltunk arra, hogy a kalotaszegi nyelvjárás két alegysége szorosan kapcsolódik a szomszédos nyelvjárásokhoz, de más-más irányban. A nyugati alegység (a Felszeg és az Alszeg) inkább a tőle nyugatra, északnyugatra fekvő nyelvjáráshoz, a keleti rész pedig a mezőségihez. Egyetlen mondatban Kalotaszeg nyelvjárási helyzetét úgy határozhatnók meg, hogy az északkeleti nyelvjárás legkeletibb, lényegében a Körös—Szamos vízválasztójáig tartó része, amelyhez még a Kapus völgye és a Nádas mente is hozzátartozik, de ez a keleti alegység, különösen a Nádas mente, már átmeneti sávot képez a mezőségi nyelvjárás felé.³⁰

³⁰ Szabó T. A.: ErdMúz. XLIX. 459; ErdTudFüz. 181. sz. 38; MNyj. VIII, 121—7; Murádin: NyIrK. II, 171—9+13 térképlap; NyIrK. XII, 209; Szabó 1965. 109.